

‘अथ शब्दानुशासनम्,’ ‘अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते’ ।
यो व्याकरण महाभाष्य । ‘अथातो धर्मजिज्ञासा,’ ‘अथेत्यानन्तर्ये
वेदाध्ययनानन्तरम्’ । यो पूर्वमीमंसा । ‘अथातो धर्म व्याख्यास्यामः,’
१ । १ । १ ‘अथेति धर्मकथनानन्तरं धर्मलक्षणं विशेषेण
व्याख्यास्यामः’ ।

—यो वैशेषिक दर्शन ।

‘अथ योगानुशासनम्,’ १ । १ ‘अथेत्ययमधिकारार्थः’ यो
योगशास्त्र ।

‘अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः’ ‘सांसारिक-
विषयभोगानन्तरं त्रिविध दुःखात्यन्तनिवृत्त्यर्थः प्रयत्नः कर्तव्यः’ ।

—यो सांख्यशास्त्र ।

‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ । चतुष्टयसाधनसंपत्त्यनन्तरं
ब्रह्मजिज्ञास्यम् ॥ —यो वेदान्त सूत्र यो

‘ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत’ ।

—यो छान्दोग्य उपनिषद्को १ । १ । १ वचन हो ।

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्’ ।

—यो माण्डूक्य उपनिषद्को आरम्भको वचन हो ।

यस्तै अरू ऋषिमुनिका ग्रन्थहरूमा पनि ओम्’ र ‘अथ’ शब्द
लेखिएका छन्, त्यस्तै ‘अग्नि, इन्द्र, अग्नि, ये त्रिषप्ताः परियन्ति’ यी
शब्दहरू चारै वेदका आदिमा लेखिएका छन् । ‘श्री गणेशाय नमः’
आदि शब्द कतै छैनन् । वैदिक पुरुषद्वारा वेदको आरम्भ लेखिने र
पढिने गरिएको ‘हरिः ओम्’ पौराणिक र तान्त्रिकहरूले मिथ्या
कल्पनाबाट सिकेका हुन् । वेदादि शास्त्रहरूमा ‘हरि’ शब्द आदिमा
कतै छैन । यसकारण ‘ओ३म्’ वा अथ’ शब्द नै ग्रन्थको आदिमा
लेख्नु पर्दछ । यो अलिकतिमात्र ईश्वरको विषयमा लेखियो । यसपछि
शिक्षाको विषयमा लेखिने छ ।

इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे

सुभाषविभूषित ईश्वरनामविषये

प्रथमः समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ १ ॥

अथ द्वितीय-समुल्लासः

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामः

‘मातृमान् पितृमानाचार्यवान् पुरुषो वेद’ ।

—यो शतपथब्रह्मणको वचन हो ।

वास्तवमा आमा, बुवा र आचार्य यी तीन उत्तम शिक्षक भए भने
मानिस ज्ञानवान् हुन्छ । माता, पिता धार्मिक र विद्वान् भएको कुल धन्य
र सन्तान पनि भाग्यवान् हुन्छन् । सन्तानलाई आमाबाट प्राप्त भएजति
उपदेश र उपकार अरू कसैबाट प्राप्त हुन सक्तैन । सन्तानप्रति आमाले
जति प्रेम र हित अरू कोही गर्दैन । यसैले ‘मातृमान्’ अर्थात् ‘प्रशस्ता
धार्मिकी विदुषी माता विद्यते यस्य स मातृमान्’ । गर्भाधान देखि विद्या
पूर्ण नभएसम्म सदाचरणको उपदेश गर्ने आमा धन्य हुन् । आमा—
बाबुले गर्भाधान अघि, पछि र मध्यमा पनि मादक द्रव्य, दुर्गन्ध, रूक्ष,
बुद्धिनाशक पदार्थहरू त्याग गरेर शान्ति, आरोग्य, बल, बुद्धि, पराक्रम
र सुशीलता प्राप्त गराउने घ्यू, दूध, मिष्ट, अन्नपान आदि श्रेष्ठ पदार्थहरू
सेवन गर्नु उचित हुन्छ । यसबाट राजस् र वीर्य पनि दोषरहित भई
अति उत्तम गुणयुक्त हुन्छ । ऋतुगमन विधि अनुसार रजोदर्शन भएको
पाँचौं दिनदेखि सोह्रौं दिन सम्म ऋतुदान गर्ने समय हो । यिनमा
रजदर्शनका दिनदेखि आरम्भका चार दिन छोड्नु पर्छ । शेष बाह्र
दिनमा एकादशी र त्रयोदशीलाई छोडी बाँकी दश रात्रिमा गर्भाधान गर्नु
उत्तम हुन्छ । रजोदर्शनका दिनदेखि सोह्रौं रात्रिपछि भने समागम गर्नु
हुन्न । फेरि त्यस्तै ऋतुदान समय नआएसम्म र गर्भ रहेको भए एक
वर्षसम्म समागम गर्नु हुदैन । दुबैको शरीरमा आरोग्य, परस्पर प्रसन्नता
भएको र कुनै किसिमको दुःख शोक नभएको बेलामा समागम गर्नुपर्छ ।
चरक, सुश्रुतमा, बताए अनुसार खान-पान आदि तथा मनुस्मृतिमा
लेखिए अनुसार स्त्री र पुरुष प्रसन्नताको व्यवहार गर्नुपर्छ । गर्भाधान
पछि स्त्रीले धेरै सावधानीपूर्वक खान-पान र व्यवहार गर्नुपर्छ । त्यसपछि
एक वर्षसम्म स्त्रीले पुरुष सँग गर्नुहुन्न र सन्तान जन्म नभएसम्म बुद्धि,
बल रूप, आरोग्य, पराक्रम, शान्ति आदि गुणकारक पदार्थहरू मात्र
सेवन गर्नुपर्छ ।

बच्चा जन्मेपछि राम्रो सुगन्धियुक्त पानीले बालकलाई स्नान गराउनु, नाल काटनु र सुगन्धित घ्यू आदि होम गर्नुको साथै बालक र स्त्रीका शरीर क्रमशः आरोग्य र पुष्ट हुँदै जानेगरी स्त्रीका समेत स्नान, भोजन आदिको यथायोग्य प्रबन्ध गर्नुपर्छ। बालकको आमा वा धाईले उसका दूधमा उत्तम गुण प्राप्त हुने खालका पदार्थ सेवन गर्नुपर्छ। बालकलाई छ दिनसम्म सुत्केरीको दूध ख्वाउनु पर्छ। त्यसपछि धाईले ख्वाउनु, तर धाईलाई बालकको बाबु-आमाले उत्तम पदार्थहरू ख्वाउनु पर्छ। कुनै दरिद्र हुनाले धाई राख्न नसक्ने भए बुद्धि, पराक्रम, आरोग्य गर्ने औषधिहरू शुद्ध जलमा भिजाएर पकाउनु र दूध बराबर यो पानी मिसाएर बालकलाई पियाउनु पर्छ। जन्मे पछि बच्चा र आमालाई शुद्ध वायु भएको छुट्टै ठाँउमा राख्नु र त्यहाँ सुगन्ध र सुन्दर पदार्थहरू पनि राख्नु, साथै शुद्ध वायु भएको ठाँउमा भ्रमण गराउनु पर्छ। धाई, गाई वा बाखाको दूध, नपाइएमा परिस्थिति अनुसार उचित व्यवस्था गर्नु राम्रो हुन्छ। नारीका शरीरको अंशबाट बालकको शरीर बनेको हुन्छ, यसैकारण सुत्केरीको शरीर निर्बल हुन्छ, अतः सुत्केरीले दूध ख्वाउन उचित हुँदैन। दूध रोक्न स्तनका छिद्रमा त्यस किसिमका औषधिको लेप गर्नु उचित हुन्छ। यसो गर्दा स्त्री अर्को महिनामा पुनः युवति हुन सक्तछिन्। तबसम्म पुरुषले पनि ब्रह्मचर्यपूर्वक वीर्य निग्रह गर्नुपर्छ। यसप्रकार गर्ने स्त्री-पुरुषका उत्तम सन्तान, दीर्घायु र बलपराक्रम बृद्धि भई रहन्छ र सबै सन्तान उत्तम बलपराक्रमयुक्त, दीर्घायु र धार्मिक हुन्छन्। स्त्रीले योनि सङ्कोच, शोधन र पुरुषले वीर्य स्तम्भन गर्नुपर्छ। अनि उच्च हुने सबै सन्तान उत्तम हुनेछन्।

बालकहरूलाई आमाले सन्तान सभ्य र कुनै अङ्गबाट कुचेष्टा नगर्ने गरी उत्तम शिक्षा दिनुपर्छ। बच्चाले बोल्न थालेपछि जिब्रो कोमल र स्पष्ट उच्चारण गर्न सक्ने जसरी हुन्छ, त्यस्तो उपाय गर्नुपर्छ। जुन वर्णको जुन स्थान, प्रयत्न अर्थात् जस्तै 'प' को ओठ स्थान र स्पष्ट प्रयत्न दुबै ओठलाई मिलाएर बोल्न, ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत अक्षरहरूलाई ठीक-ठीक बोल्न सक्ने गराउनु पर्छ। मधुर, गम्भीर, सुन्दर, स्वर, अक्षर, मात्रा, पद, वाक्य, सहिंता र अवसान भिन्न-भिन्नै सुनिने वा बुझिने होऊन्। बालक अलि-अलि बोल्न, र बुझ्न सक्ने भएपछि सुन्दर वाणी, साना, ठूला, मान्य, पिता, माता, राजा, विद्वान् आदिसँग बोल्ने, उनीहरूसँग व्यवहार, बस-उठ गर्न आदि पनि शिक्षा दिनुपर्छ, जसबाट अयोग्य व्यवहार नभई सर्वत्र प्रतिष्ठा बढ्दै जाओस्। जुन

उपायले सन्तान जितेन्द्रिय, विद्याप्रिय र सत्संगमा रूचि राख्ने हुन्छन् त्यस्तो प्रयत्न गर्दै गर्नुपर्छ। बालकले व्यर्थ क्रीडा, रोदन, हास्य, लडाईं, शोक, हर्ष, कुनै पदार्थमा लोलुपता, ईर्ष्या, द्वेष आदि गर्न नपाऊन्। उपस्थेन्द्रियको स्पर्श र मर्दनले वीर्यको क्षीणता, नपुंसकता र हातमा दुर्गन्ध पनि हुन्छ, यसकारण उसको स्पर्श न गरून्, साथै सदा सत्य भाषण, शौर्य, प्रसन्नमुख आदि गुणहरू जसरी प्राप्त हुन्छन्, त्यस्तो शिक्षा दिनु पर्छ।

केटा-केटी पाँच-पाँच वर्षका भएपछि देवनागरी अक्षरहरू र अरू देशका भाषाका अक्षरहरू पनि अभ्यास गराउनु पर्छ। त्यसपछि राम्रो शिक्षा—विद्या, धर्म, परमेश्वर, माता, पिता, आचार्य, विद्वान्, अतिथि, राजा, प्रजा, कुटुम्ब, बन्धु, भगिनि, भृत्य आदिसँग के कस्तो व्यवहार गर्नुपर्छ, कुत्रे कुराका मन्त्र, श्लोक, सूत्र, गद्य, पद्य पनि अर्थ सहित कण्ठस्थ गराउनु पर्छ। सन्तान कुनै धूर्त ठगहरूको फन्दमा नपर्नु भूत-प्रेत आदि मिथ्या कुराहरूमा विश्वास नगरून् भन्ने किसिमका उपदेशका साथै विद्या धर्म विरुद्ध भ्रान्ति जालमा खसाल्ने व्यवहारहरूका पनि जानकारी केटा-केटीलाई दिनुपर्छ।

गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्।

प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥

—मनुस्मृति ६।६५

अर्थ—गुरुवर्गको प्राणान्तपछि मृतक शरीर अर्थात् प्रेतको दाह गर्ने शिष्य वा सन्तान र प्रेतहार अर्थात् मुर्दा बोक्नेहरू समेत दशौं दिनमा शुद्ध हुन्छन्।

शरीर दाह भई सकेपछि त्यसको नाम भूत हुन्छ अर्थात् त्यो अमुकनामको पुरुष थियो भन्ने बुझिन्छ। उत्पन्न भएमा सबै वर्तमानमा मरे वा नष्ट भएमा ती सबै भूतस्थ हुँदा तिनको नाम भुत हो यी ब्रह्मा देखि आजसम्मका विद्वान्हरूको सिद्धान्त हो। तर शङ्का, कुसङ्ग र कुसंस्कार भएकाहरूलाई भने भय, शङ्कारूप भूत, प्रेत, शाकिनी, डाकिनी आदि अनेक भ्रमजाल दुःखदायक हुन्छन्।

जब कुनै प्राणी मर्दछ तब उसको जीव पाप, पुण्यके वशमा परेर परमेश्वरको व्यवस्था अनुसार सुख दुःख भोग्नका निमित्त अर्को जन्म धारण गर्दछ।

यस अविनाशी परमेश्वरका व्यवस्थालाई के कसैले नष्ट गर्न सक्दछ? अज्ञानीहरू वैद्यकशास्त्र अथवा पदार्थविद्या पढ्न, सुन्न र

विचार गर्न तर्फ नलागेर सन्निपातज्वर आदि शारीरिक र उन्माद आदि मानिसक रोगहरूलाई भूत, प्रेत भन्दछन्। यी रोगहरूलाई औषधी सेवन र पथ्य आदि उचित व्यवहार गर्नको सट्टा धूर्त, पाखण्डी, महामूर्ख, अनाचारी, स्वार्थी, भङ्गी, चमार, शूद्र, म्लेच्छ, आदि माथि विश्वास गरेर अनेक प्रकारका ढोंग, छल, कपट, उच्छिष्ट भोजन, डोरो, धागो आदि मिथ्या मन्त्र, यन्त्र बाँध्ने, बाँध्न लगाउने गर्दै आफ्नो धनको नाश, सन्तान आदिको दुर्दशा र रोगहरूलाई बढाएर दुःख दिन्छन्। गाँठका पक्का बुद्धिका अन्धा व्यक्तिहरूले ती दुर्बुद्धि, पापी, स्वार्थीहरूसँग 'महाराज' यो केटा, केटी, स्त्री वा पुरुषलाई नजाने के भयो? भनी सोद्धा उनीहरू—'यसको शरीरमा ठूलो भूत, प्रेत, भैरव, शीतला आदि देव वा देवी आएको छ, उपाय नगरी यिनीहरू छुट्ने छैनन्। प्राण पनि लिन सक्छन्। यति भेटी वा दक्षिणा दिन्छ भने मन्त्र, जप, पुरश्चरणद्वारा हामी यसलाई वचाइदिन्छौं' भन्दछन्। अनि ती अन्धा र उनका सम्बन्धीहरू भन्दछन्—'महाराज' हाम्रो सर्वस्वै किन नजाओस् तर यसलाई बिसेक पारिदिनोस्'। तब त्यस्ता धूर्तले चिताए जस्तै भई हाल्दछ। ती धूर्त भन्दछन्—'ल यति सामान' यति दक्षिणा देउतालाई भेटी अनि ग्रहदान गराउनुोस्। ती दुष्टहरू ढोल मृदङ्ग, थाल आदि लिएर रोगीको अगाडि गाउन, बजाउन, नाच्न र उफ्रन थाल्दछ। तिनैमा एउटा पाखण्डी उन्मत्त भएर नाच्दै र उफ्रदै म यसको प्राणै लिनछु आदि भन्न थाल्दछन्। अनि ती अन्धा त्यस भङ्गी, चमार आदि नीचका पाउमा परेर भन्दछ— 'तपाईं चाहेजति लिनुहोस् तर यसलाई बचाईदिनुहोस् प्रभु' तब त्यो धूर्त फेरि भन्दछ, म हनुमान हूँ, असल मिठाई ल्याउनुहोस्, तेल, सिन्दूर, र सवा मन को रोटी ल्यानुहोस् अनि रातो लङ्गोटी ल्यानुहोस् 'म देवी वा भैरव हूँ, पाँच बोतल मदिरा ले, बीस कुखुरा, पाँच बोका, मिठाई र वस्त्र ल्यानुहोस्'। जब ती रोगीका सम्बन्धी 'हजुर' जे जे भन्नुहुन्छ त्यही त्यही टक्रयाउँछु, भन्दछ। तब त्यो धूर्त पागल नाच्न र उफ्रन थाल्दछ। तर कुनै बुद्धिमानले त्यस्ताको भेटी पाँच जुत्ता, डण्डा र थप्पड अनि लात घुँसा मारे देखि त्यो भैरव देवी वा हनुमान् तुरुन्त प्रसन्न भएर भागिहाल्दछ। किनभने यो सबै तिनीहरूको ढोंग धन सम्पत्ति हरणका लागि गरिएको षड्यन्त्र मात्र हो।

त्यस्तै कुनै ग्रहग्रस्त ग्रहरूप ज्योतिष जान्ने भनाउँदाहरूका अगाडि गएर 'यसलाई के भएको छ? भनी सोद्धा 'यसमाथि सूर्य आदि क्रूर द्वितीय समुल्लास

ग्रह चढेका छन्। तिमि यसको शान्ति, पूजा, पाठ, दान गराउँछौं भने यसलाई निको हुन्छ, नत्रभने धेरै पीडित भएर मर्न पनि सक्छ' भन्दछ।

उत्तर—भन्नुहोस् ज्योतिषीजी, जस्तो यो पृथ्वी जड छ त्यस्तै सूर्यादि लोक पनि हुन्। यिनीहरू ताप र प्रकाशादि बाहेक केही पनि दिन सक्तैनन्। यिनीहरू के चेतन हुन् र रिसाउँदा दुःख र खुसाउँदा सुख दिने?

प्रश्न—यस संसारमा जो राजा-प्रजा सुखी-दुःखी भई रहेछन्, यो सबै के ग्रहहरूकै फल होइन र?

उत्तर—होइन, यो सब पाप पुण्यको फल हो।

प्रश्न—त के ज्योतिषीशास्त्र झूठो हो?

उत्तर—होइन, त्यसमा भएका अङ्क, बीज, रेखागणित विद्या सब सत्य र फललीला सबै झूठो हो।

प्रश्न—क यो जन्मपत्र पनि निष्फल हो त?

उत्तर—हो, त्यो जन्मपत्र होइन, त्यसलाई शोकपत्र भन्नु उचित होइन। किनभने सन्तान जन्मदा सबैलाई आनन्द लाग्दछ। तर त्यो आनन्द जन्मपत्र बनाएर त्यसको फल नसुनेसम्म मात्र हुन्छ। पुरेतले जन्मपत्र बनाउने कुरा गर्दा बालकका आमा-बुबा पुरेहितसँग महाराज धेरै राम्रो जन्मपत्र बनाईदिनु होला भन्दछन्। धनवान भए धेरै रातो पहेंला रेखाहरूले चित्र विचित्र र निर्धन भए साधारण जन्मपत्र बनाएर सुनाउन ल्याईन्छ। तब बालकका बाबु-आमा यसको जन्मपत्र राम्रो त छ? भनी ज्योतिषीजीसँग सोद्धछन्। ज्योतिषी भन्दछ—'जे-जस्तो छ सुनाई दिन्छु। यसका जन्मग्रह र मित्रग्रह पनि धेरै राम्रा छन्। यसको फल धनाढ्य र प्रतिष्ठावान् हुनु हो। जुन सभामा बस्ने छ त्यहाँ सबैमाथि यसको प्रभाव पर्ने योग छ। शरीरमा आरोग्य र राज्य, मान प्राप्त गर्ने देखिन्छ'। यस्ता कुरा सुनेर पिता आदि भन्दछन्, अहा! ज्योतिषीजी, तपाईं धेरै राम्रो हुनुहुँदो रहेछ। ज्योतिषी यस्ता कुराले मात्र आफ्नो कार्य सिद्ध नहुने बुझेर फेरि भन्छ—'यी ग्रह त धेरै राम्रा छन् तर यी ग्रह भने क्रूर छन्, अर्थात् अमुक-अमुक ग्रहका योगले आठ वर्षमा यसको मृत्युयोग छ'। यस्तो सुनेर बाबु-आमा आदि पुत्र जन्मको आनन्द छोडेर शोक सागरमा डुबेर भन्दछन्—'महाराज, अब हामी के गरौं? ज्योतिषी भन्दछ, 'उपाय गर'। गृहस्थी सोद्धछ, 'के उपाय गरौं? ज्योतिषी बताउँछ, 'यस्तो यस्तो दान गर। ग्रहका मन्त्रको जप गराऊ साथै नित्य ब्रह्मणहरूलाई भोजन गरायौं भने नवग्रहको विघ्न

हट्टन सक्छ भन्ने अनुमान छ'। मरिहाल्यो भने भनौंला, 'के गर्ने परमेश्वरमाथि कसैको दया चल्दैन। हामीले सक्तो प्रयत्न गर्यौं तिमिले गरायौं तर त्यसका कर्म त्यस्तै थिए'। अनि फेरि बाँच्यो भने, 'हेर, हाम्रा मन्त्र, देवता र ब्राह्मणहरूको कस्तो शक्ति रहेछ? तिम्रो बालकलाई बचाइदियो' भनौंला भन्ने उद्देश्यले उनीहरू अनुमान शब्दको प्रयोग गर्दछन्। यहाँ के कुरा हुनुपर्दछ भने यिनीहरूको जपपाठबाट केही नभएमा खर्च भएको भन्दा दोब्बर रुपैयाँ ती धूर्तहरूबाट लिनु पर्छ र बाँच्यो भने पनि लिनु पर्दछ। किनभने जसरी ज्योतिषीहरूले यसका कर्म र परमेश्वरको नियम तोड्ने सामर्थ्य छैन भनेका थिए, त्यस्तै गृहस्थले पनि, यो आफ्ना कर्म परमेश्वरको नियमले बाँचेको हो तिम्रा कामकुराले हैन, भन्नुपर्दछ। तेस्रो गुरु आदि पनि पुण्य दान आदि गराएर आफैं लिन्छन् भने तिनलाई पनि त्यही उत्तर दिनुपर्छ, जुन ज्योतिषीहरूलाई दिइएको छ।

अब रह्यो शीतला र मन्त्र, तन्त्र, यन्त्र आदि। यी पनि यस्तै ढोंग मच्चाउँछन्। कुनै भन्छन् 'हामीले मन्त्र पढेर डोरा या यन्त्र बनाएर दियो भने हाम्रा देवता र पीर त्यस मन्त्र यन्त्रका प्रभावबाट उसलाई केही बिध्न हुन दिँदैनन्। तिनलाई त्यही उत्तर दिनुपर्छ, 'के तिम्री मृत्यु, परमेश्वरका नियम र कर्मबलबाट पनि बचाउन सक्नेछौं? तिमिले यस्तो गर्दगर्दै पनि कति बालकहरू मर्दछन् र तिम्रा घरमा पनि मर्दछन् र के तिम्री आफैं पनि मृत्युबाट बच्न सक्नेछौं?' तब तिनीहरू केही पनि बोल्न सक्तैनन् र ती धूर्तहरू "अब यहाँ हाम्रो केही सीमा छैन" भन्ने कुरा बुझ्दछन्। यी सबै मिथ्या व्यवहारहरूलाई छोडेर धार्मिक, सबै ठाउँका उपकारकर्ता, निष्कपट भई सबैलाई शिक्षा पढाउने, उत्तम विद्वान्हरूको प्रत्युपकार गर्ने कामलाई कहिल्यै छोड्नु हुँदैन। जसरी उनीहरू जगत्को उपकार गर्दछन्। यस्तै जति पनि लीला, रसायन, मारण, मोहन, उच्चाटन, वशीकरण आदि गर्नु भनिन्छ तिनलाई पनि महापामर सम्झनु पर्छ।

आफ्ना सन्तान कसैका भ्रमजालमा परेर दुःख नपाऊन् भन्ने उद्देश्यले यस्ता मिथ्या कुराहरू उपदेश वा जानकारी बाल्यावस्थामा नै सन्तानहरूका हृदयमा भरिदिनु पर्दछ। वीर्यको रक्षामा आनन्द र लागुपदार्थको सेवनबाट दुःख प्राप्त हुने कुरा पनि बताईदिनु पर्दछ। जस्तै हेर, जसका शरीरमा वीर्य सुरक्षित रहन्छ, त्यसलाई आरोग्य, बुद्धि, बल, पराक्रम आदि बढेर धेरै सुख प्राप्त हुन्छ। वीर्यको रक्षाका लागि ब्रह्मचारीहरूले

विषयभोगका कथा, विषयीमानिसको सम्पर्क, विषयीको ध्यान, स्त्रीको दर्शन, एकान्तसेवन, संभाषण र स्पर्श आदि कर्म देखि पृथक् रेर उत्तम शिक्षा र पूर्ण विद्या प्राप्त गर्नुपर्दछ शरीरमा वीर्य नभएको व्यक्ति नपुंसक, महाकुलक्षणी र प्रमेह रोगी हुन्छ। त्यो व्यक्ति दुर्बल, निस्तेज, निर्बुद्धि, उत्साह, साहस, धैर्य, बल, पराक्रम आदि गुणरहित भएर नष्ट हुन पुग्दछ। तिमिहरूले सुशिक्षा, विद्याग्रहण र वीर्यरक्षा गर्ने यो समय गुमायौं भने यस जन्ममा यस्तो अमूल्य समय फेरि पनि प्राप्त हुनेछैन। जबसम्म गृहकर्म गर्ने हामीहरू बाँचेका छौं तब सम्म मात्र तिमिहरूले विद्याग्रहण र शरीरको बल बढाउनु पर्दछ'। यस्तै किसिमको अरू शिक्षा पनि आमा-बाबुले दिने गर्नु पर्दछ।

यसैले 'मातृमान् पितृमान्' शब्दको ग्रहण उक्त वचनमा गरिएको हो। अर्थात् जन्मेदेखि पाँचौं वर्षसम्म आमाले र छैठौं देखि आठौं वर्षसम्म पिताले बालकलाई शिक्षा प्रदान गर्नु पर्दछ।

अर्थात् नवौं वर्षको आरम्भमा द्विजले आफ्ना सन्तानको उपनयन गराएर शिक्षा र विद्यादान गर्ने पूर्ण विद्वान् र पूर्ण विदुषी भएका केटा र केटीको छुट्टा छुट्टै आर्यकुलमा आफ्ना बालबालिकालाई पठाईदिनुपर्छ। शूद्र आदि वर्णले भने उपनयन नगरिकनै विद्याभ्यास निमित्त आफ्ना सन्तानलाई गरूकुलमा पठाईदिनुपर्छ।

पढाउने कुरामा लाड्प्यार गर्नेको भन्दा कठोर व्यवहार गर्नेको सन्तान विद्वान्, सभ्य र सुशिक्षित हुन्छन्। यस कुरामा व्याकरण महाभाष्यको प्रमाण छ—

सामृतैः पाणिभिर्ध्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।

लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥

अर्थ—सन्तान र शिष्यलाई ताडना गर्ने आमा, बाबु वा आचार्यले आफ्ना सन्तान वा शिष्यलाई अमृत पिलाइरहेका हुन्छन् भने लाड प्यार गर्नेहरूले विष पिलाएर नष्ट भ्रष्ट गर्दछन्। किनभने लाड गर्नाले सन्तान वा शिष्य दुर्गुणी र ताडनाले गुणयुक्त हुन्छन्। यस्तै सन्तान वा शिष्यहरूले पनि ताडनाले प्रशन्न र लाडले अप्रशन्न हुने गर्नु पर्दछ। तर आमा बुबा र अध्यापकहरूले कहिल्यै ईर्ष्या, द्वेष आदिले ताडन गर्नु हुँदैन र बाहिरबाट भय देखाएतापनि भित्री मनमा कृपादृष्टि राख्नु पर्दछ।

अन्य शिक्षाको साथै चोरी, चकारी, आलस्य, प्रमाद, मादकद्रव्यसेवन, मिथ्याभाषण, क्रूरता, ईर्ष्या, द्वेष, मोह आदि दोषहरूलाई छोड्ने र सत्य आचरणलाई ग्रहण गर्ने शिक्षा दिनु पर्दछ। किनभने

कसैले कसैको अगाडि एक पल्ट चोरी, चकारी, मिथ्याभाषण आदि कर्म गर्यो भने त्यसको प्रतिष्ठा अर्को व्यक्ति सामु मृत्युपर्यन्त हुँदैन। जस्तो हानि मिथ्याप्रतिज्ञा गर्नेको हुन्छ, यस्तो अरू कसैको हुँदैन। यसैले जो सँग जस्तो प्रतिज्ञा गरिन्छ, त्यस्तै पूरा पनि गर्नु पर्दछ। अर्थात् जस्तै कुनैले कसैसँग म तिमीलाई वा तिमी मलाई अमुक समयमा भेट्नेछु वा भेट्नु अथवा अमुक वस्तु अमुक समयमा म तिमीलाई दिनेछु भन्थो र त्यस्तै पूरा गरेन भने त्यसको विश्वास कसैले पनि गर्ने छैन। यस कारण सबैले सधैं सत्य भाषण र सत्य प्रतिज्ञायुक्त हुनु पर्दछ। कसैले पनि अभिमान गर्नु उचित हुँदैन। किनभने 'अभिमानः श्रियं हन्ति' यो विदुरनीतिको वचन हो। अभिमान अर्थात् अहङ्कार सबै शोभा र लक्ष्मी नाश गर्ने हुनाले अभिमान गर्नु हुँदैन। छल, कपट, वा कृतधनताले आफ्नै हृदय दुःखित हुन्छ भने अरूको बारेमा के भन्नु। भित्र र बाहिर अर्कालाई मोह वा भ्रममा पारेर, अर्कालाई हुने हानिप्रति ध्यान नदिई आफ्नै स्वार्थ सिद्ध गर्नु छल वा कपट भनिन्छ। कसैले गरेको उपकारलाई नमान्नु कृतधनता भनिन्छ। क्रोध आदि दोष र कटुवचनलाई छोडेर मधुर वचन बोल्ने र धेरै बोल्ने नगर्ने बानी बसाल्नु पर्दछ। आवश्यकता भन्दा धेरै वा थोरै बोल्नु हुँदैन। ठूला-बडाको सम्मान गर्नु पर्छ। ठूलाको अगाडिबाट उठेर उनीहरूलाई उच्च आसनमा बसाल्नु पर्छ। सर्वप्रथम 'नमस्ते' गर्नुपर्छ। उनीहरूका अगाडि उच्च आसनमा बस्नु हुँदैन। सभामा आफ्नो योग्यता अनुसारको आसनामा बस्नु पर्छ, जहाँबाट अरू कसैले नउठाओस। कसैसँग विपत्ति गर्नु हुँदैन। सम्पन्न र प्रसन्न भएर ग्रहण र दोष त्याग गर्नु पर्छ। भोजनगुणको सँगत र दुष्टहरूको त्याग गर्नु पर्छ। आफ्ना आमा, बुबा र गुरूको तन, मन र धन आदि उत्तम पदार्थहरूद्वारा प्रीतिपूर्वक सेवा गर्नुपर्छ।

“यान्यस्माकश्चसुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि”

यो तैत्तिरीय उपनिषद्को वचन हो। यसको अभिप्राय आमा, बुबा र गुरूले आफ्ना सन्तान र शिष्यहरूलाई सत्य-सत्य उपदेश गर्नुको साथै “हामीमा भएका धर्मयुक्त कर्मलाई ग्रहणर दुष्टकर्मलाई परित्याग गर्ने गर” भन्ने समेत उपदेश दिनुपर्छ। सत्य पाइएका कुराहरूको प्रकाश र प्रचार गर्नुपर्छ। कुनै पाखण्डी, दुराचारी मानिसमाथि विश्वास गर्नु हुँदैन। आमा, बाबु र आचार्यले अह्लाएका समस्त उत्तम कर्महरूको यथेष्ट पालन गर्नुपर्छ। जस्तै—आमा बाबुले कण्ठस्थ गराएका धर्म, विद्या, राम्रा आचरण सम्बन्धी श्लोकहरू, निघण्टु, निरुक्त, अष्टाध्यायी,

वेदमन्त्र वा अन्य सूत्रहरू पुनः विद्यार्थीहरूलाई अर्थज्ञान गराउनु पर्छ। प्रथम समुल्लासमा व्याख्या गरिए अनुरूप परमेश्वरलाई मान्नु र त्यसको उपासना गर्नुपर्छ। आरोग्य, विद्या र बल प्राप्तहुने किसिमका खान, पान, पहिरन र व्यवहार गर्नु गराउनु पर्छ। अर्थात् जति भोक छ त्यो भन्दा केही कम खाने गर्नुपर्छ। मदिरा, मासु आदिको सेवन गर्नुहुँदैन। थाहा नपाइएको गहिरो पानीमा पस्नु हुँदैन, किनभने जलजन्तु वा कुनै अन्य पदार्थबाट दुःख र पौडन नजान्ने भए दुब्ले समेत सम्भावना हुन्छ। 'नाविज्ञाते जलाशये' यो मनुको वचन हो। थाहा नभएको जलाशयमा पसेर स्नान आदि गर्नु हुँदैन।

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं बस्त्रपूतं जलं पिबेत्।
सत्यपूतां बदेद्वाचंमनः पूतं समाचरेत्॥

—मनुस्मृति ६.४६

अर्थ—प्रल दृष्टि राखेर अग्लो होचो ठाउँ हेरेर हिँड्नु, कपडाले छानेर पानी पिउनु, सत्यले पवित्र गरेको वचन बोल्नु र मनले विचार गरेर आचरण गर्नुपर्छ।

माता शत्रुः पिता बैरी येन बालो न पाठितः।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा॥

यो कुनै कविको वचन हो। आफ्ना सन्तानलाई विद्या प्राप्त नगराउने बाबु-आमा उनका शत्रु नै हुन्। विद्याप्राप्त नगरेको त्यस्तो सन्तान विद्वानहरूको सभामा हाँसको बथानमा बकुल्लो झैं तिरस्कृत र कुशोभित हुन्छ। आफ्ना सन्तानलाई तन, मन, धनले विद्या, धर्म, सभ्यता र उत्तम शिक्षायुक्त बनाउनु नै आमा-बाबुको कर्तव्यकर्म, परमधर्म र कीर्ति राख्ने काम हो।

यो बालशिक्षाविषयमा केही लेखियो, यत्तिले बुद्धिमान्हरू धेरै बुझ्नेछन्।

इति श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिकृते सत्यार्थप्रकाशे
सुभाषाविभूषिते बालशिक्षाविषये
द्वितीयः समुल्लासः सम्पूर्णः ॥ २ ॥